

AYGÜL EYYUBOVA
O.Y.U
Koroğlu Rəhimov45
aygul-1991@list.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İNVERSİYA VƏ MƏTN ƏLAQƏLƏRİ

Xülasə

Məqalə müxtəlif sistemli dillərin söz sırasına və bununla bağlı mətn əlaqələrinə həsr olunmuşdur. İngilis dilində nəqli cümlələr sabit söz sırasına malikdir. Hər bir cümlə üzvü müəyyən mövqələrdə yerləşir və söz sırasının pozulması mənanın dəyişməsinə, yaxud cümlədə mənasızlığa gətirib çıxarır. İngilis dilində cümlədə söz sırası mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflik qaydaları, düzülüşü üzrə formalaşır. İngilis dilində sual cümlələrinin inversiyası geniş yayılmışdır. Belə cümlələrin xüsusi intonasiyası və kommunikativ məqsədi olur.

Məlum olur ki, sözlərin sıralanması və bu xüsusda meydana çıxan inversiya hadisəsi məsələsi həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır. Başqa sözlə, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasında, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir. Azərbaycan dilçiliyində S.Cəfərov, O.Musayev, R.Xəlilov, Ş.Yusifli, Ə.Cavadov, M.Bayramov; ingilis dilçiliyində M.Lazarkeviç, T.Koblens və başqaları bu problemlə bağlı araşdırmalar aparmışlar. Onlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, hər bir dil hadisəsi kimi, cümlədə sözlərin sıralanması da müəyyən qanunlar əsasında baş verir. Bilirik ki, mətn cümlələr vasitəsilə reallaşır. Söhbət təkcə mətnin reallaşmasından getmir, əsas məsələ mətndəki mövzunun qavranılmasından gedir. Bununla yanaşı, mübahisəli məsələlər də mövcuddur: bu da ondan ibarətdir ki, dildə vahid sıra sisteminin qanunauyğunluğu müəyyənləşmədiyi üçün hansı cümlənin birinci sıraya, hansı cümlənin isə çevrilmə olduğu dəqiq göstərilməmişdir, yəni araşdırma bir tərəfli aparılmışdır. Beləliklə, bir dil hadisəsi kimi sıralanmanın məzmun və mahiyyəti açılmamış, sintaktik vahidlərin sıralanmasından təcrid edilmiş şəkildə söhbət getmiş, bircə, sıra bir sistem, kateqoriya kimi nəzərdə tutulmamışdır.

Açar sözlər: söz sırası, inversiya, mətn əlaqələri, sıralanma qanunları, presuppozisiya

İnsanların bir-birinə söylədiyi fikrin maddi varlıq şəkli olan cümlə dinləyiciyə çatmaq üçün müxtəlif mərhələlərdən keçir. Dilin səslərdən başlayaraq cümləyə doğru inkişafında səslərlə səslərin, köklə şəkilçinin, şəkilçi ilə şəkilçinin, sözlərlə sözlərin, cümlələrlə cümlələrin birləşməsində müəyyən ardıcılıq, sıralanma özünü göstərir. Dil vahidləri müəyyən qanunlar və qanunauyğunluqlar əsasında düzüləndən, sıralandıqdan sonra insanlar arasında kommunikasiya imkanları formalaşır.

Dil vahidlərinin düzülüşünün, sıralanmasının spesifik qanunları, bunun aparıcı qüvvə olması haqqında geniş fikirlər mövcuddur. Məsələn, V.Yartseva yazır ki, sıralanma qanunları heç bir qrammatik qayda-qanunla məhdudlaşmır. Söyləmlərin yaranmasında mühüm rol oynayan sintaktik əlaqə vasitələri sözlərin cümlədə düzülüşündə heç bir rola malik deyil. Müəllif onu da göstərir ki, tipoloji istiqamətdə dil vahidlərinin düzülüşünün spesifik qanunları, bu qanunun nəticəsi kimi inversiya hələ müəyyən olunmamışdır. Dilin daxili qanunlarına əsaslanan sıra ilə,

həmsöhbətlərin istəyindən asılı olaraq yaranan sırada (inversiyada) edilə biləcək dəyişiklik də bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Bunlar gələcək tədqiqatlarda mütləq nəzərə alınmalıdır (1, s. 406)

Bu o deməkdir ki, sintaktik əlaqə formaları cümlənin sıralanması üçün heç bir təminat verə bilmir. Söz sıralanmasının bir vəzifəsi də mətni əlaqələndirən sintaktik vasitələrdən biri olmasıdır. Söz sırası sintaktik, üslubi və semantik əhəmiyyətinə görə cümlə üzvlərinin qarşılıqlı şəkildə yerləşdirilməsi, sıralanmasıdır. Söz sırasının sintaktik rolu ondan ibarətdir ki, cümlə üzvünün yerindən asılı olaraq onun qrammatik vəzifəsi də dəyişmiş olur.

Məlumdur ki, mətn cümlələr vasitəsilə reallaşır. Söhbət təkcə mətnin reallaşmasından getmir, əsas məsələ mətndəki mövzunun qavranılmasından gedir. Mövzu qavranılırsa, kod açılırsa, həmin mətnin nə əhəmiyyəti ola bilər?

Tədqiqatlar sübut edir ki, mətnin dərk edilməsi linqvistikada bir terminlə «presuppozisiya» ilə bağlıdır. İngilis dilindəki «presupposition» terminoloji vahidindən götürülmüş bu söz məntiq, fəlsəfə, o cümlədən də dilçilikdə son illər mətn sintaksisi kursunda hallandırılır (2)

F.Kufer yazır ki, presuppozisiya söz birləşməsi tərkibində tabe sözün tabedici sözdən öncə, habelə köməkçi sözlərin bağlı olduqları müstəqil sözlərdən əvvəl yerləşdirilir (3, s.337- 353)

Azərbaycan dilinin izahlı dilçilik terminləri lüğətində də yuxarıdakı izah özünə yer etmişdir (4, s.220)

Presuppozisiya ehtimal etməyə imkan verir ki, sözlərdə aşkar olmayan formada müəyyən fikir mövcuddur. Onu müəyyən etməyə səy göstərmək gərəkdir. Əks təqdirdə, həmsöhbətin demək istədikləri qarşdakına çatmaya bilər, məna təhrifləri meydana çıxa bilər.

Hər bir sözlər sırasının presuppozisiyası vardır. Bu və ya başqa predmet və ya hadisə barəsində hər hansı hökm ifadə olunduqda danışan bilərəkdən və ya kortəbii şəkildə, anlayaraq və ya anlamadan həmin əşya və ya hərəkət haqqında var olan biliyini nümayiş etdirir.

Məntiq elmində həmin anlayış hökmün hansı semantik komponentə malik olmasını ifadə edir. Yəni kontekst mühitində verilən hökm doğrudur yoxsa yalan. Cümlələrin sırası öz yerində, onlar vasitəsilə verilən hökmlərdə doğru və yalan variantlar formalaşa bilər.

Azərbaycan dilinin iltisqi təbiəti ilə bağlı eyni kökdən həm isim, həm sifət, həm zərf, həm də feil yaradıla bilər ki, bu da cümlə strukturunda eyniköklü üzvlərin ardıcıl sıralanmasına, başqa sözlə, ahəngdarlığına imkan yaradır.

Söz sırası üslubi cəhətdən pozula bilər, bura canlı danışmaq dilinin təsiri aydın görünür.

İngilis dilində nəqli cümlələr sabit söz sırasına malikdir. Hər bir cümlə üzvü müəyyən mövqələrdə yerləşir və söz sırasının pozulması mənanın dəyişməsinə, yaxud cümlədə mənasızlığa gətirib çıxarır.

İngilis dilində cümlədə söz sırası mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflik qaydaları, düzülüşü üzrə formalaşır.

Bu dildə istifadə olunan cümlələrdə təyinin yeri sabit deyil. Təyin cümlədə təzahür olunan hər hansı bir cümlə üzvünün qarşısında işləyə bilər. Məs.: I bought an interesting book yesterday (M n dün n maraqlı kitab aldım)

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərindəki cümlələrdəki söz sırasını müşahidə və müqayisə etsək, görərik ki, (1) mübtədə, 2 (xəbər), 3 (təyin), 4 (tamamlıq), 5 (zaman zərfliyi) sırası reallaşır. Bu sıra ingilis dilinə xasdır. Azərbaycan dili üçün isə 1 (mübtədə), 2 (zaman zərfliyi), 3 (təyin), 4 (tamamlıq), 5 (xəbər) sırası başlıca formal əlamətdir.

Tədqiqatların və faktik materialların nəticələri göstərir ki, müqayisə edilən dillərdə söz sırası iki əsas funksiyaya yerinə yetirir:

- 1) semantik-sintaktik funksiya;
- 2) üslubi funksiya (5, s.5 (30 s.)

Inversiyanın üslubi rolu xüsusilə də türk dillərindən bəhs olunan tədqiqatlarda əsaslandırılmışdır. Üslubi məsələ aktual üzvlənmə ilə bağlı fikirlərin yaranmasında, bədi

üslubda ekspressivliyin, emosionallığın yaranmasında bu hadisənin rolu, məntiqi vurğunun intensivliyi, əks sıra və sintaktik konstruksiyaların yaranması və s. bu istiqamətdə tədqiqatların obyektinə ola bilmişdir (6, s.13; 7, s. 17; 8, s.111; 9 s.20; 10, s.4; 11, s.12)

İngilis dilinin materialları üzrə sözün sıralanması və mətnə yaratdığı semantik-üslubi cəhətlər öyrənilmişdir (12; 13; 5)

Semantik-sintaktik funksiya adı altında tutuşdurulan dillərdə söz sırası mübtədə və vasitəli tamamlığın yerini dəyişməsi ilə səciyyəli və cümlənin ümumi semantikasi və sözün sintaktik funksiyasında dəyişiklik baş verir. Məsələn,

İngilis dilinə: Tom knew Brown. Brown knew Tom.

Azərbaycan dilinə: Ovçu ayı öldürdü. Ayı ovçu öldürdü.

Q.Kazımov yazır ki, söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır. Başqa sözlə, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasında, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir. Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, sintaktik bütövü təşkil edən hər bir komponentdə sözlərin sırası mətnin qurulma texnikasına daxil olduğu kimi hər bir komponentin sırası da bu prosesdə fəal sintaktik gücə malikdir. Ona görə də «sıra» anlayışını mətn sintaksisindən danışarkən həm sözlərin, həm də komponentlərin sırası kimi anlamaq lazımdır (14, s. 905)

Söz sırasının üslubi funksiyası adı altında isə cümlənin ümumi semantikasında müxtəlif variantlar müxtəlif mənə çalarları meydana gətirir. Məs.:

İngilis dilinə: 1. I shall start tomorrow. Tomorrow I shall start. 2. He did not say a word. Not a word did he say.

Azərbaycan dilinə: 1. M n sabah k nd ged c y m. K nd m n sabah ged c y m. 2.M n üçüncü görü getm dim. Üçüncü görü m n getm dim.

Göründüyü kimi, söz sırası Azərbaycan dilində üslubi funksiyanı yerinə yetirir, ingilis dilində isə semantik-sintaktik funksiya icra olunur. Bu hər bir dilin morfoloji strukturundan irəli gəlir. Məlum olduğu kimi, ingilis dili zəngin flektiv formaları tarixi inkişaf prosesində itirib, söz sırasının böyük əksəriyyəti obyektiv-subyektiv münasibətlərin ifadəsinə çevrilib. Azərbaycan dilində isə zəngin morfoloji vasitələr, cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqələr əsas etibarilə formal göstəricilərlə öz ifadəsini tapır, ona görə də bütün söz sırası bu dildə mühüm üslubi vasitə kimi çıxış edir və böyük mənə imkanları yaradır.

İnversiya ingilis dilində bir sıra xüsusi cəhətləri ilə səciyyəlidir: 1) «İnversiya» yalnız baş üzvlərin yaxud cümlənin ümumi üzvlərinin yerlərini dəyişməsi deməkdir; 2) inversiyaya ingilis dilinin sual cümlələrində daha çox nəzər yertirilir; 3) cümlədə söz sırasını ən çox «there» ara sözü formalaşdırır.

«İnversiya» termini (lat.inversio) çevrilmə, sıranın dəyişməsi anlamında istifadə olunur. Cümlədəki adi söz sırasının pozulması mənasında işlənir. Cümlədəki fikir, mənə və üslubi məqsəd dəyişə bilər (15, s.4)

«Əksinə söz sırası üslubi və mənə, fikir tələb edir. Bu hadisə inversiya adlanır» (16, s.64)

İngilis dilində sual cümlələrinin inversiyası geniş yayılmışdır. Belə cümlələrin xüsusi intonasiyası və kommunikativ məqsədi olur. Həmsöhbətlər məqsəddən asılı olaraq sual məqamlarını, bir-birinə münasibətlərini dəyişə bilirlər. Məs.: Do you speak English? Did she come yesterday?

Bu cümlələrdə sual forması to do köməkçi feilinin köməyi ilə əmələ gəlir. Həm də bu feil inversiyanın sual cümləsində yaranmasına şərait yaradır.

İnversiya ingilis dilində there ara sözünün cümlənin başlanğıcında da işlənməsi ilə formalaşır. «There» ara sözünün iştirak etdiyi inversiya olunmuş cümlələrdə sıra strukturu iki cür olur: 1) mübtədə +xəbər+ ikinci dərəcəli üzvlər; 2) «There» ara sözü+xəbər+mübtədə+ikinci dərəcəli üzvlər.

Müxtəlif strukturlar arasında fərq görünür. Bu fərqli cəhətlər, yəni birinci qrup inversiya ilə ikinci qrup inversiya arasındakı fərq hadisənin xüsusi növ fikir, mülahizə, mühakimə, məntiqi hökmün fərqliliyi ilə, münasibətlərin seçilməsi əlaqədardır. İkinci qrup inversiya olunmuş cümlələrdə mübtəda həmişə iştirak edir və qeyri-müəyyənlik yaranır. Mübtəda isimlə ifadə olunur, qeyri-müəyyən artikullar iştirak edir. Birinci qrupda isə mübtəda hər hansı bir cümlə ilə ifadə olunur. Birinci qrup inversiyalanmış cümlələrdə mübtəda xüsusi isimlərlə ifadə olunur, bu ikincidən fərqlənir. Xüsusi adlar isə daim subyekti təyin edir. Onlar qeyri-müəyyənlik əmələ gətirmir.

İngilis dilində xəbərin prepozitiv durumu sualın sadələşdirilməsi, asanlaşdırılması ilə bağlıdır. Bu prosesdə inversiya meydana gəlir. Məs.: Glad was I to get him out of the silk warehouse, and then out of a jewellers shop... (Ch. Vronte. Jane Eyre, 343.

Never, never, had I loved Dora so deeply and truly, as I loved her that night. (Ch. Diskens. David Copperfield, 594)

İngilis dilinin nəqli cümlələrində də inversiya çox müşahidə olunur. Bu sıra Azərbaycan dilində olduğu kimi, «mübtəda +xəbər» sırasına əsaslanır. Məs.: On the counter next the cheese, sat a quiet looking cat.

Deyilənləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Sıra hər iki dildə kateqoriya təşkil edən məsələdir. Sıralanma ümumi dil hadisələrindən hesab edilir.

Tipoloji baxımdan fərqli olan ingilis və Azərbaycan dillərində bənzər sıralanmaya rast gəlmək olur.

Hər iki tutuşdurulan dillərin quruluşunda sıralanmanın özünəməxsus yeri vardır. Amma sıralanmanın birində üslubi məqam üstünlük təşkil edirsə, o biri dildə sintaktik-semantik prinsipi aparıcıdır. Bu da inversiya hadisəsinin iki dildə olan başlıca fərqli cəhətləri kimi ortaya çıxır.

Hər iki dildə sözün sıralanmasının qrammatik və stilistik funksiyaları müəyyən gerçəkliliklə əlaqədar meydana çıxır. Burada hadisə, əşya və hərəkətlə bağlı məntiqi-semantik ardıcılıq əsasında seçim edilmiş sözlərin və qrammatik formaların bir-birinə münasibəti müəyyənləşir, onları birləşməsi aşkarlanır, valentliyi təyin edilir, tədqiq edilən dilin quruluşu nəzərə alınır.

Beləliklə, Azərbaycan dilinə məxsus mətnlərin quruluşu ingilis dilindəki mətnlərdən ciddi fərqlənir. Fərqlər ən çox cümlə səviyyəsində müşahidə olunur ki, bu da daha çox söz sırası ilə bağlı fərqlərdir.

Ədəbiyyat

1. Ярцева.В.Н. Свободное и связанное дополнение в английском языке. Язык и мышление. – 1948. – Т.11. – С. 406-419.
2. Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике. // Известия АН СССР. – Серия лит. и языка. — Т.32. — 1973. — №1. — с. 84-89.
3. Кифер .Ф. О Пресуппозиция Новое в зарубежной лингвистике, 1978, с 34
4. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989
5. Мусаев О.И. Порядок слов в предложениях англий-ского и азербайджанского языков: Автореф. дисс. к. филол. н., Баку, 1961.
6. Едиханова.И.Ж Порядок слов в простом в предложении в узбекском языке.Автореф. дисс. к. филол. н., Баку, 1954
7. Калякина-Каледина.Т. Г Порядок слов в простом в предложении гагаузского языка. Автореф. дисс. к. филол.наук.Москва 1955
8. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963

9. Сафиуллина.Ф. Порядок слов в татарском литературном языке. Автореф. дисс. к. филол.наук. Казань 1966
10. Хайитметов.К Инверсия в современном узбекском языке. Автореф. дисс. к. филол.наук. Ташкент 1967
11. Байрамов м.м инверсия в современном Азербайджанском языке Автореф. дисс. к. филол.наук.Баку, 1987.
12. Смирницкий А.И.Синтаксис английского языка. Москва, 1958
13. Коблену Т.М Место промяго дополнения к глагольному сказуемому в современном аглийском языке. Москва, 1946
14. Kazimov Q.Azərbaycan dilinin qrammatkası. Bakı, «Elm və təhsil», 2017
15. Лазаркевич.М.В Порядок слов в современном английском языке. Ленинград,1951
16. Илгиш.В.А Современныйн аглийском языке.Москва, 1978

Эюбова.А

Инверсия и текстовые связи в азербайджанском и английском языках

Резюме

В этой статье рассматривается порядок слов в разных языках и связанные с ним текстовые связи. Повествовательные предложения в английском языке имеют регулярный порядок слов. Каждый член предложения занимает определенную позицию, и нарушение порядка слов приводит к изменению значения или к потере смысла предложения.

Порядок слов в английском предложении следующий: подлежащее, сказуемое, дополнение, обстоятельство. Вопросительные предложения в английском языке формируются с помощью инверсии. Такие предложения имеют особую интонацию и коммуникативную цель.

Лингвисты всегда интересуются проблемой инверсии и порядком слов в предложении.

Порядок слов выполняет как грамматическую, так и стилистическую функцию в формировании текста. Другими словами, порядок слов помогает как формировать прямые связи, так и грамматические и эмоциональные связи между его компонентами.

В азербайджанской лингвистике С. Джафаров, О. Мусаев, Р. Халилов, Ш. Юсифли, А. Джавадов, М. Байрамов; В английской лингвистике М. Лазаркевич, Т. Кобленс и другие исследуют эту проблему. Они пришли к выводу, что порядок слов также следует определенным правилам.

Текст реализуется с помощью предложений. Основная проблема заключается не в реализации текста, а в понимании основной идеи текста. Мы также имеем дело с некоторыми противоречивыми вопросами. Основная причина состоит в том, что не существует единого правила для порядка слов, и неизвестно, какую позицию предложение должно занимать первым в предложении, так как исследование не было завершено.

Ключевые слова: порядок слов, инверсия, текстовые связи, законы упорядочения, предпосылки

Inversion and textual connections in the Azerbaijani and English languages

Summary

This article deals with the word order of different languages and related to it textual connections. Narrative sentences in English have regular word order. Each member of sentence takes definite position and disruption of word order leads to the change of meaning or to the meaningless sentence itself.

Word order of the English sentence is following: subject, predicate, object, adverbial modifier. Interrogative sentences in English are formed by means of inversion. Such sentences have special intonation and communicative aim.

Linguists are always interested in the case of word order and inversion.

Word order plays both grammatical and stylistic function in the text formation. In other words, word order helps both to form direct connections and grammatical and emotional connections between its components.

In Azerbaijani Linguistics S. Jafarov, O. Musayev, R. Khalilov, Sh. Yusifli, A. Javadov, M. Bayramov; in English linguistics M. Lazarkevich, T. Koblenz and others investigate this problem. They came to the conclusion that word order also follows definite rules.

Text is realized by means of sentences. The basic issue is not the realization of text but realizing the main idea of the text. We also deal here with some controversial issues. The main reason is that there is no unique rule for word order and it is unknown which